СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ

„Димитър А. Ценов" - Свищов

KreativEU
Knowledge & Creativity European University

Международна научно-практическа конференция

90 години дарителство, знание, иновации и устойчиво развитие в СА „Д. А. Ценов" – Свищов

Том I

5-7 ноември 2026 г.

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“ – СВИЩОВ

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКА КОНФЕРЕНЦИЯ

90 ГОДИНИ ДАРИТЕЛСТВО, ЗНАНИЕ, ИНОВАЦИИ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ В СА „Д. А. ЦЕНОВ“ – СВИЩОВ

Свищов, 5-7 ноември 2026 г.

Посветена на 90 години от създаването на Стопанска академия „Димитър А. Ценов“

Сборник с доклади

ТОМ I

Международната научно-практическа конференция е организирана при изпълнение на Административен договор № КП-06-МНФ/23 от 18.08.2026 г. (BNSF-1.010-0023-C01) на Фонд „Научни изследвания“ при МОН по Процедура за подкрепа на международни научни форуми, провеждани в Република България

Академично издателство „Ценов“
Свищов
2026

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ
Доц. д-р Марин Маринов
Ректор на Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – председател
Проф. д-р Красимир Шишманов
Проф. д. н. Божидар Божинов
Проф. д-р Любчо Варамезов
Доц. д-р Маргарита Шопова
Доц. д-р Ваня Григорова
Доц. д-р Румен Ерусалимов
Доц. д-р Пламен Йорданов
Доц. д-р Драгомир Илиев
Доц. д-р Иван Марчевски
Доц. д-р Ирена Емилова
Доц. д-р Сергей Найденов
Доц. д-р Катя Личева
Проф. д-р Пенка Шишманова
Доц. д-р Елена Йорданова
Доц. д-р Пламен Петков
Доц. д-р Пепа Стойкова
Доц. д-р Михаил Чиприянов
Доц. д-р Любка Илиева
Доц. д-р Теодора Филипова
Ст. преп. Елка Узунова
Ст. преп. д-р Радослав Николов

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ
Доц. д-р Здравко Любенов – *председател*
Проф. д-р Светослав Илийчовски
Проф. д-р Атанас Атанасов
Доц. д-р Галина Чиприянова
Доц. д-р Маруся Смокова-Стефанова
Доц. д-р Красимира Славева
Гл. ас. д-р Асен Божиков
Ст. преп. д-р Венцислав Диков

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ
Проф. д-р Атанас Атанасов – *председател*
Проф. д-р Светослав Илийчовски
Проф. д-р Красимир Шишманов
Доц. д-р Искра Пантелеева
Доц. д-р Танер Исмаилов
Доц. д-р Здравко Любенов
Доц. д-р Галя Иванова-Кузманова
Доц. д-р Ирена Емилова
Доц. д-р Христо Сирашки
Доц. д-р Елена Йорданова
Доц. д-р Любка Илиева
Доц. д-р Валентин Милинов
Доц. д-р Красимира Славева
Доц. д-р Маруся Смокова-Стефанова
Доц. д-р Венцислав Василев
Доц. д-р Зорница Петкова

Публикуваните материали са рецензирани по метода на двойно сляпо рецензиране. Авторите носят отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници и езиковото оформление на текстовете. Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието на докладите, представени на научния форум, както и за съдържанието на рекламните и други материали за него.

ISBN 978-954-23-2686-1 (print)
ISBN 978-954-23-2687-8 (online)

D. A. TSENOV ACADEMY OF ECONOMICS – SVISHTOV

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

90 YEARS OF CHARITY, KNOWLEDGE, INNOVATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN D. A. TSENOV ACADEMY OF ECONOMICS - SVISHTOV

Svishtov, 5th - 7th November 2026

Dedicated to the 90th anniversary since the establishment of D. A. Tsenov Academy of Economics

Conference Proceedings

VOLUME I

The International Scientific and Practical Conference was organized in the implementation of Administrative Contract № КП-06-МНФ/23 of August 18, 2026 (BNSF-1.010-0023-C01), awarded by the Bulgarian National Science Fund at the Ministry of Education and Science under the Procedure for Support of International Scientific Forums Held in the Republic of Bulgaria

Tsenov Academic Publishing House
Svishtov
2026

PROGRAM COMMITTEE
Assoc. Prof. Marin Marinov, PhD
Rector of D. A. Tsenov Academy of Economics
Prof. Krasimir Shishmanov, PhD
Prof. Bozhidar Bozhinov, PhD
Prof. Lyubcho Varamezov, PhD
Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD
Assoc. Prof. Vanya Grigorova, PhD
Assoc. Prof. Rumen Jerusalemov, PhD
Assoc. Prof. Plamen Yordanov, PhD
Assoc. Prof. Dragomir Iliev, PhD
Assoc. Prof. Ivan Marchevski, PhD
Assoc. Prof. Irena Emilova, PhD
Assoc. Prof. Sergey Naydenov, PhD
Assoc. Prof. Katya Licheva, PhD
Prof. Penka Shishmanova, PhD
Assoc. Prof. Elena Yordanova, PhD
Assoc. Prof. Plamen Petkov, PhD
Assoc. Prof. Pepa Stoykova, PhD
Assoc. Prof. Mihail Chipriyanov, PhD
Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, PhD
Assoc. Prof. Teodora Filipova, PhD
Senior Lecturer Elka Uzunova
Senior Lecturer Radoslav Nikolov, PhD

ORGANIZING COMMITTEE
Assoc. Prof. Zdravko Lyubenov. PhD, Chairman
Prof. Svetoslav Iliychovski, PhD
Prof. Atanas Atanasov, PhD
Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, PhD
Assoc. Prof. Marusya Smokova-Stefanova, PhD
Assoc. Prof. Krasimira Slaveva, PhD
Ch. Assist. Prof. Asen Bozhikov, PhD
Sen. Lect. Ventsislav Dikov

EDITORIAL BOARD
Prof. Atanas Atanasov, PhD – Chair
Prof. Svetoslav Iliychovski, PhD
Assoc. Prof. Iskra Panteleeva, PhD
Prof. Krasimir Shishmanov, PhD
Assoc. Prof. Taner Ismailov, PhD
Assoc. Prof. Zdravko Lyubenov, PhD
Assoc. Prof. Galya Ivanova-Kuzmanova, PhD
Assoc. Prof. Irena Emilova, PhD
Assoc. Prof. Hristo Sirashki, PhD
Assoc. Prof. Elena Yordanova, PhD
Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, PhD
Assoc. Prof. Valentin Milinov, PhD
Assoc. Prof. Krasimira Slaveva, PhD
Assoc. Prof. Marusya Smokova-Stefanova, PhD
Assoc. Prof. Ventsislav Vasilev, PhD
Assoc. Prof. Zornitsa Petkova, PhD

The published materials have been peer-reviewed using the double-blind review method. The authors are solely responsible for the content of the materials, the opinions expressed, the data used, the cited sources, and the linguistic formatting of the texts. The Bulgarian National Science Fund bears no responsibility for the content of the papers presented at the scientific forum, nor for the content of its promotional or other materials.

ISBN 978-954-23-2686-1 (print)
ISBN 978-954-23-2687-8 (online)

СЪДЪРЖАНИЕ

ТОМ I
ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ЗНАНИЕ, ИНОВАЦИИ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ В СЪВРЕМЕННОТО ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
Проф. д.н Божидар Божинов 9

PREPARING FUTURE PROFESSIONALS IN BUSINESS SCIENCES FOR THE AI ERA: COMPETENCIES AND CURRICULAR CHALLENGES
Prof., Célio Gonçalo Cardoso Marques, PhD, Senior Technician, MSc, Ana Catarina Gomes Almeida 27

INVESTIGATING GRANGER CAUSALITY BETWEEN GDP-RELATED INDICATORS: EVIDENCE FROM BULGARIA AND ROMANIA
Professor, Alexandru-Lucian Manole, PhD., Professor, Cristian-Marian Barbu, PhD. 43

ФИНАНСИ, ИКОНОМИКС, ЗАСТРАХОВАНЕ И ОСИГУРЯВАНЕ

АНАЛИЗ НА ЦЕНОВИЯ ТРЕНД НА БЪЛГАРСКИТЕ БОРСОВО ТЪРГУВАНИ ТУРИСТИЧЕСКИ ДРУЖЕСТВА, СЛЕД COVID И ПРИ ВОЙНАТА В УКРАЙНА
Проф. д-р Стефан Симеонов, Алексей Гудев, докторант 57

LEASING AS STRATEGIC FINANCING TOOL
Prof. Tatjana Spaseska, PhD, Emilija Gjorgjioska, Aneta Risteska-Jankuloska 64

ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ КАТО ФАКТОР ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ЕНЕРГИЙНАТА БЕДНОСТ И ПРЕХОДА КЪМ НИСКОВЪГЛЕРОДНО ОТОПЛЕНИЕ
Доц. д-р Александрина Александрова 73

РАЗВИТИЕ И ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ПАЗАРИ НА БАЛКАНИТЕ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ ЗА ПЕРИОДА 2015–2024 Г.
Доц. д-р Венцислав Василев 80

ФИНАНСОВ КОНТРОЛИНГ И БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ
Доц. д-р Людмил Кръстев 88

ИКОНОМИЧЕСКА ПРИРОДА НА РАЗХОДИТЕ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ
Доц. д-р Марин Маринов 93

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА И НЕЙНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ МЕЖДУНАРОДНИТЕ ФИНАНСИ И ИНВЕСТИЦИИТЕ
Доц. д-р Наталия Силичева 102

ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД СИСТЕМАТА ЗА СОЦИАЛНО ПОДПОМАГАНЕ В БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Николай Нинов 109

ТЕНДЕНЦИИ В ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТТА НА ОСИГУРИТЕЛНИЯ СТАЖ ПРИ МАТЕРИАЛИЗИРАНЕ ПРАВОТО НА ПЕНСИЯ ЗА ОСИГУРИТЕЛЕН СТАЖ И ВЪЗРАСТ В БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Пламен Йорданов, гл. ас. д-р Маргарита Николова 120

ПОЛОВО-ВЪЗРАСТОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПУБЛИЧНОТО ПЕНСИОННО ОСИГУРЯВАНЕ ПРИ СТАРОСТ В БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Пламен Йорданов, гл. ас. д-р Маргарита Николова 129

ВЛИЯНИЕ НА ОСНОВНИТЕ ФАКТОРИ ВЪРХУ РЕАЛИЗИРАНИЯ ПРЕМИЕН ПРИХОД ПРИ ЗАСТРАХОВАНЕТО НА СГРАДИ И ДОМАШНО ИМУЩЕСТВО
Доц. д-р Румен Ерусалимов 139

БОНУС-МАЛУС СИСТЕМАТА ПРИ ЗАСТРАХОВКАТА „ГРАЖДАНСКА ОТГОВОРНОСТ НА АВТОМОБИЛИСТИТЕ“ В БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ
Доц. д-р Румен Ерусалимов, д-р Николай Илиев 147

ФИСКАЛНА ПОЛИТИКА И МАКРОИКОНОМИЧЕСКА СТАБИЛНОСТ В УСЛОВИЯ НА КРИЗА: ЕМПИРИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ (2019–2022)
Доц. д-р Танер Исмаилов, доц. д-р Махмут Кадир Ишгювен 155

ЖИЗНЕНИЯТ ЦИКЪЛ НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ КАТО ФАКТОР ЗА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ НА ТЪРСЕНЕТО НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИ ПРОДУКТИ
Гл. ас. д-р Анелия Панева 163

ПОТЕНЦИАЛНА РОЛЯ НА ТЕЛЕМАТИЧНИТЕ СИСТЕМИ В ЗАСТРАХОВАНЕТО И ПОДОБРЯВАНЕ НА ПЪТНАТА БЕЗОПАСНОСТ В БЪЛГАРИЯ
Гл. ас. д-р Валентина Нинова 171

СЪСТОЯНИЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ ПЕНСИОННИ ФОНДОВЕ В БЪЛГАРИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ИМ ЗА ИЗПЛАЩАНЕ НА АДЕКВАТНИ ПЕНСИИ ЗА РАННО ПЕНСИОНИРАНЕ
Гл. ас. д-р Йордан Йорданов 179

РОЛЯТА НА ИНФЛАЦИЯТА ВЪРХУ ПОКУПАТЕЛНАТА СПОСОБНОСТ НА ДОМАКИНСТВАТА В БЪЛГАРИЯ
Гл. ас. д-р Петя Василева 188

ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ПАЗАРА НА ТРУДА
Гл. ас. д-р Таня Илиева 195

ВОЛАТИЛНОСТТА КАТО АКТИВ: АНАЛИЗ НА VIX И ETF АЛТЕРНАТИВИ ЗА ИНВЕСТИТОРИТЕ
Гл. ас. д-р Цветан Павлов 201

СТАБИЛНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ БАНКОВ СЕКТОР В УСЛОВИЯТА НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ТУБОЛЕНЦИИ И ПОДГОТОВКА ЗА ЧЛЕНСТО В ЕВРОЗОНАТА
Ас. д-р Рая Драгоева 209

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА АДАПТАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР НА ТРУДА КЪМ ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ: СРАВНЕНИЕ С ЕС-27
Ас. Велислава Петрова 216

ВЛИЯНИЕТО НА РЕГЛАМЕНТА MICA ВЪРХУ ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ И РИСКОВЕТЕ НА КРИПТО ПАЗАРА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ
Д-р Габриела Кръстева 224

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ ОРГАНИЗАЦИОННАТА РАМКА НА ПЕНСИИТЕ ЗА ОСИГУРИТЕЛЕН СТАЖ И ВЪЗРАСТ В БЪЛГАРИЯ
Д-р Жанета Ангелова 230

ОЦЕНКА НА РИСКОВИЯ ПРОФИЛ НА ПЛАЩАНИЯТА ПО ЗАСТРАХОВКИ „ИМУЩЕСТВО“ И „КАСКО НА МПС“ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ПАЗАРИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА ЗА ПЕРИОДА 2015–2024 Г.
Д-р Радка Василева 238

ИСТОРИЯ НА ЕВРОТО: ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ И ЛОГИКА НА ВАЛУТНАТА КОНСТРУКЦИЯ
Докторант Атанаска Минчева 246

ДАНЪЧНИТЕ ОБЛЕКЧЕНИЯ КАТО РЕШЕНИЕ ЗА УСТОЙЧИВОТО ФИНАНСИРАНЕ НА МЛАДЕЖКИТЕ ЦЕНТРОВЕ В БЪЛГАРИЯ
Докторант Ахмед Куйтов 254

ОПТИМИЗИРАНЕ НА ПРОДАЖБИТЕ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ КОМПАНИИ В УСЛОВИЯТА НА ТУРБУЛЕНТНОСТ
Докторант Габриела Спасова 261

СРАВНИТЕЛЕН ПРЕГЛЕД НА МЕТОДИТЕ ЗА ИЗЧИСЛЯВАНЕ НА ПЕНСИЯ ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ РЕГЛАМЕНТИ И МЕЖДУНАРОДНИ ДОГОВОРИ В ОБЛАСТТА НА СОЦИАЛНАТА СИГУРНОСТ, ПО КОИТО РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ Е СТРАНА
Докторант Диляна Йорданова 269

ДЕКАРБОНИЗАЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ В БЪЛГАРИЯ: ДИНАМИКА И ВЗАИМОВРЪЗКИ В КОНТЕКСТА НА ЗЕЛЕНИЯ ПРЕХОД
Докторант Иван Спасов 277

СИТУАЦИОНЕН АНАЛИЗ НА БАНКОВОТО ЖИЛИЩНО КРЕДИТИРАНЕ В БЪЛГАРИЯ – РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ
Докторант Инна Борозенкова 284

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ПАРИЧНИТЕ ПОТОЦИ И ЛИКВИДНОСТТА В ERP/BI СРЕДАТА: МЕХАНИЗМИ, ЕФЕКТИ, УСЛОВИЯ ЗА УСПЕХ
Докторант Кирил Пенев 292

КРИПТОВАЛУТИТЕ КАТО ПЛАТЕЖНО СРЕДСТВО: ИКОНОМИЧЕСКА ЛОГИКА, ОГРАНИЧЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ
Докторант Красимир Иванов 299

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА АНТИИНФЛАЦИОННАТА ПАРИЧНА ПОЛИТИКА НА ФЕДЕРАЛНИЯ РЕЗЕРВ И ЕЦБ (2021-2025)
Докторант Кристиян Варамезов 307

ОРГАНИЗАЦИОННО-ИКОНОМИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ДОПЪЛНИТЕЛНОТО ДОБРОВОЛНО ПЕНСИОННО ОСИГУРЯВАНЕ В НЯКОИ СТРАНИ ОТ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ
Докторант Кристияна Милинова 316

РАЗВИТИЕ НА ПРЕДЯВЕНИТЕ ПРЕТЕНЦИИ КЪМ ГАРАНЦИОННИЯ ФОНД, СВЪРЗАНИ СЪС ЗАСТРАХОВКА „ГРАЖДАНСКА ОТГОВОРНОСТ НА АВТОМОБИЛИСТИТЕ“
Докторант Максим Колев 324

СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ НА ФАРМАЦЕВТИЧНИЯТ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ
Докторант Маргарита Кръстева 331

ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА TGARCH МОДЕЛА ЗА ОЦЕНКА НА ПАЗАРНИЯ РИСК
Докторант Петър Джелепов 337

СРАВНИТЕЛНА ОЦЕНКА НА ШЕСТТЕ НАЙ-ГОЛЕМИ ПЕТРОЛНИ КОМПАНИИ В СВЕТА ЧРЕЗ ПАЗАРНИ МУЛТИПЛИКАТОРИ P/B, P/IOS И P/E
Докторант Ралица Иванова 342

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ФИНАНСОВОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОЕКТИ, ПОРОДЕНИ ОТ РАЗЛИЧИЯ В ТЪЛКУВАНЕТО НА ПРОГРАМНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ
Докторант Славейко Славков 348

СУРОВИННАТА БАЗА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ИНВЕСТИЦИОННА АКТИВНОСТ В МЕСОПРЕРАБОТВАТЕЛНИЯ СЕКТОР
Докторант Юли Станков 356

ДИГИТАЛНИТЕ РАЗПЛАЩАНИЯ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ЛИЧНИЯ БЮДЖЕТ ПРИ СТУДЕНТИТЕ
Студент Галя Тулина 363

ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ ПАЗАРИ ПРЕДИ И СЛЕД ЕВРОТО: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА БАЛТИЙСКИТЕ СТРАНИ И ИЗВОДИ ЗА БЪЛГАРИЯ
Студент Ивайло Василев 369

СЧЕТОВОДСТВО, КОНТРОЛ, ОДИТ, СТАТИСТИКА И МАТЕМАТИКА

ЗА ОСНОВОПОЛОЖНИКА НА СВИЩОВСКАТА АКАДЕМИЧНА СЧЕТОВОДНА ШКОЛА - ПРОФЕСОР ГОСПОДИН ТОШЕВ
Проф. д-р Атанас Атанасов 381

УСТОЙЧИВОСТ НА СЕЛСКОСТОПАНСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И КАЧЕСТВО НА ОТЧЕТНАТА ИНФОРМАЦИЯ
Prof. Dimitrios P. Petropoulos, PhD, доц. д-р Галина Чиприянова 386

SEMI-TENSOR PRODUCT FOR FINITE GAMES WITH DETERMINISTIC STRATEGY DYNAMICS: A TUTORIAL
Prof. Renato De Leone, PhD..... 395

ОТЧИТАНЕТО НА УСТОЙЧИВОСТТА В БАНКИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ФАКТОР ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ТЯХНАТА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ
Доц. д-р Венцислав Вечев 404

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ В ОТЧЕТНОСТТА
Доц. д-р Галина Чиприянова 410

ВЪРХУ НЯКОИ АСПЕКТИ ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА СИСТЕМАТА ЗА НАТРУПВАНЕ И ТРАНСФЕР НА КРЕДИТИ (ECTS) ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО СЧЕТОВОДСТВО В ОКС „БАКАЛАВЪР“
Доц. д-р Галя Иванова – Кузманова..... 424

ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ НА СТУДЕНТИТЕ ПО СЧЕТОВОДСТВО КЪМ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ В ОБУЧЕНИЕТО
Доц. д-р Даниела Александрова Георгиева..... 431

SUSTAINABILITY REPORTING IN THE PUBLIC SECTOR: INTERNATIONAL FRAMEWORKS, SECTOR-SPECIFIC CHARACTERISTICS AND PROSPECTS FOR BULGARIA
Доц. д-р Диана Папраданова..... 440

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ В СИСТЕМИТЕ ЗА АВТОМАТИЗИРАН КОНТРОЛ ВЪРХУ АВТЕНТИЧНОСТТА НА ЕВРОБАНКНОТИТЕ
Доц. д-р Зорница Ганчева 448

ГОТОВИ ЛИ СМЕ ЗА ОБЪРНАТО ПРЕПОДАВАНЕ ПО СЧЕТОВОДСТВО?
Доц. д-р Ива Монева 456

СТАНДАРТИЗИРАН ПОДХОД ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ И ОПОВЕСТЯВАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ ЗА ФИНАНСОВИТЕ РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА
Доц. д-р Иван Андреев..... 465

НЕСТАНДАРТНО ПРИЛОЖЕНИЕ НА КЛАСИЧЕСКИ ТЕХНИКИ ЗА ДЕТЕРМИНИРАН ФАКТОРЕН АНАЛИЗ
Доц. д-р Красимир Кулчев, гл. ас. д-р Галя Кушева 473

АНАЛИЗ НА ДИНАМИКАТА И СТРУКТУРАТА НА ЕМИСИИТЕ НА ВРЕДНИ ВЕЩЕСТВА В АТМОСФЕРАТА В БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Красимира Славева..... 479

РАЗХОДИТЕ ЗА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ ПО ФУНКЦИИ В БЪЛГАРИЯ – ДИНАМИКА, СТРУКТУРА И ЕВРОПЕЙСКИ СРАВНЕНИЯ
Доц. д-р Маргарита Шопова 489

ЦЕНТРАЛИЗИРАНОТО МИТНИЧЕСКО ОФОРМЯНЕ В ЕС – МИТ ИЛИ РЕАЛНОСТ
Доц. д-р Момчил Антов 499

СЧЕТОВОДНО ТРЕТИРАНЕ НА УСТОЙЧИВИТЕ ИНВЕСТИЦИИ В КОНТЕКСТА НА ТАКСОНОМИЯТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ
Доц. д-р Николина Грозева 507

ЗНАЧЕНИЕ НА НЕФИНАНСОВАТА (ЕКОЛОГИЧНА) ИНФОРМАЦИЯ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ФИНАНСОВА УСТОЙЧИВОСТ В АГРАРНИЯ СЕКТОР
Доц. д-р Павлина Димитрова 513

ДИГИТАЛНА КОХЕРЕНТНОСТ НА КОНТРОЛНАТА СИСТЕМА: ПЪТ КЪМ ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА ФРАГМЕНТАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Пепа Стойкова, Мариета Спасова 521

ДИНАМИЧНА КЛАСИФИКАЦИЯ НА ОБЛАСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ СПОРЕД ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ЛЕКАРСТВЕНИ ПРОДУКТИ, ЗАПЛАЩАНИ ОТ НЗОК
Доц. д-р Пламен Петков 526

ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПРЕЦЕНКА В СЧЕТОВОДСТВОТО И СВЪРЗАНИТЕ С НЕЯ РИСКОВЕ: ПРОЯВЛЕНИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ
Доц. д-р Радосвета Йорданова Кръстева-Христова 537

ПО ВЪПРОСА ЗА РЕНТАБИЛНОСТТА, ЛИКВИДНОСТТА И ОБРЪЩАЕМОСТТА НА ТЕКУЩИТЕ АКТИВИ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО /МЕТОДИКА И МЕТОДОЛОГИЯ ЗА АНАЛИЗ/
Доц. д-р Росица Иванова 549

ПАРАДОКСИТЕ НА СЧЕТОВОДСТВОТО И СЧЕТОВОДНИТЕ ПРИНЦИПИ
Доц. д-р Светлозар Стефанов 557

ИНТЕГРИРАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТТА В ОДИТА: МССУ 5000 И ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА ОДИТОРСКАТА ПРОФЕСИЯ
Доц. д-р Силвия Костова 566

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТРУКТУРНАТА ДИНАМИКА НА ВЪГЛЕРОДНИТЕ ЕМИСИИ В АТМОСФЕРАТА
Доц. д-р Стела Касабова 574

СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНСКО СЧЕТОВОДСТВО И ИНФОРМАЦИОННО ОСИГУРЯВАНЕ НА УСТОЙЧИВАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА БИЗНЕСА
Доц. д-р Галина Чиприянова, Цветелина Яламова, докторант 582

КОНТРОЛ И УПРАВЛЕНИЕ НА ФИНАНСОВОТО ЗДРАВЕ НА МАЛКИТЕ ОБЩИНИ В БЪЛГАРИЯ – ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
Гл. ас. д-р Дияна Иванова 591

БИБЛИОМЕТРИЧЕН АНАЛИЗ НА ДАНЪЧНИТЕ ФОРМАЛНОСТИ И АДМИНИСТРАТИВНАТА ТЕЖЕСТ
Гл. ас. д-р Желью Желев 599

ОСОБЕНОСТИ ПРИ ВЪЗЛАГАНЕТО НА ИНСПЕКЦИОННА ДЕЙНОСТ ОТ ОРГАНИТЕ НА ДФИ
Гл. ас. д-р Надежда Цветкова..... 606

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА СЧЕТОВОДСТВОТО В КОНТЕКСТА НА РАЗВИТИЕТО НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ
Гл. ас. д-р Ралица Данчева 613

ЕКОЛОГИЧНО УПРАВЛЕНСКО СЧЕТОВОДСТВО – КАК ДА ГО ИЗПОЛЗВАМЕ
Гл. ас. д-р Росен Колев 621

КРЕДИТНИЯТ АНАЛИЗ КАТО САМОСТОЯТЕЛНА НАУЧНА И УЧЕБНА ДИСЦИПЛИНА: ПРЕДМЕТ, МЕТОД И ИНФОРМАЦИОННА ОСНОВА В КОНТЕКСТА НА SAF-T
Д-р Петър Петров..... 629

КОЕФИЦИЕНТ НА КРИЗИСНА ЛИКВИДНОСТ (CLR) И ИНДЕКС ЗА СТАБИЛНОСТ (PSI) КАТО РАННИ СИГНАЛИ В КРЕДИТНИЯ АНАЛИЗ: МЕТОДИЧЕСКА РАМКА И ЕМПИРИЧНА АПРОБАЦИЯ
Д-р Петър Петров..... 637

ОТЧИТАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТТА В ОРГАНИЗАЦИИТЕ ОТ ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ – НОРМАТИВНИ И ИНФОРМАЦИОННИ АСПЕКТИ
Докторант Веселина Тодорова..... 645

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ОСНОВНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО, ИЗЧИСЛЕНИ ПОСРЕДСТВОМ ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СМЕТКИ ЗА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И СИСТЕМАТА ЗА ЗЕМЕДЕЛСКА СЧЕТОВОДНА ИНФОРМАЦИЯ
Докторант Гергана Павлова 657

НОРМАТИВНА РАМКА И АДМИНИСТРАТИВНИ ПРОЦЕДУРИ ПРИ ПРИЕМА НА ЧУЖДЕСТРАННИ СТУДЕНТИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
Докторант Диана Маринкова..... 666

ДИНАМИКА И СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ИНДЕКСА НА ЧОВЕШКОТО РАЗВИТИЕ: МЯСТОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПА
Докторант Диана Мутафова 672

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ, ПОДХОДИ И МЕТОДИ ПРИ ИЗВЪРШВАНЕТО НА СЪДЕБНО-СЧЕТОВОДНИ ЕКСПЕРТИЗИ
Докторант Димитър Иванов..... 680

СЧЕТОВОДСТВОТО В СЪВРЕМЕННАТА ИНФОРМАЦИОННА СРЕДА
Докторант Дияна Попова 689

ВНЕДРЯВАНЕ НА ОТЧЕТНОСТТА ЗА УСТОЙЧИВОСТТА В ПРЕДПРИЯТИЯТА – ОРГАНИЗАЦИОННИ И ПРАКТИЧЕСКИ АСПЕКТИ
Докторант Ивайло Кънев..... 698

ПРИЛОЖЕНИЕ НА МАШИННОТО ОБУЧЕНИЕ ЗА ПРОГНОЗИРАНЕ НА НЕОБХОДИМИТЕ КОЛИЧЕСТВА АНТИДИАБЕТНИ ЛЕКАРСТВА
Докторант Иван Митков 706

ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА СЧЕТОВОДНИЯ ПЕРСОНАЛ И КАЧЕСТВОТО НА ОТЧЕТНАТА ИНФОРМАЦИЯ
Докторант Иван Николов 714

ФОРМИРАНЕ И ПРЕДСТАВЯНЕ НА ФИНАНСОВИЯ РЕЗУЛТАТ (ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ, МЕЖДУНАРОДНИ И НАЦИОНАЛНИ СЧЕТОВОДНИ РАЗБИРАНИЯ)
Докторант Ивелина Панайотова 721

МЕТОДИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА БЕДНОСТТА –СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА АБСОЛЮТНИЯ, ОТНОСИТЕЛНИЯ И СУБЕКТИВНИЯ ПОДХОД
Докторант Нуридин Нуридин 731

ОТЧЕТНИЯТ ПРОЦЕС В ПРЕДПРИЯТИЕТО – СЪЩНОСТ, СТРУКТУРА И ОСНОВНИ ЕТАПИ
Докторант Пламена Николова 743

ОТЧЕТНОСТТА ЗА УСТОЙЧИВОСТ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ИНТЕГРИРАНО УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО
Докторант Рая Темнялова 754

ОСОБЕНОСТИ НА КОНТРОЛА ВЪРХУ ЕВРОПЕЙСКИТЕ СРЕДСТВА ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ДИРЕКТНИТЕ ПЛАЩАНИЯ
Докторант Снежана Ясенова Парушева-Ламбева 764

КРЕДИТНИЯТ РЕЙТИНГ КАТО ФАКТОР ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА КРЕДИТОСПОСОБНОСТТА
Докторант Стоянка Бозвелиева 773

СЧЕТОВОДНАТА ПРОФЕСИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕТИЧНИТЕ НОРМИ, ЕТИЧНА ПРЕЦЕНКА И ПРОФЕСИОНАЛНО РЕШЕНИЕ
Докторант Таня Димитрова Станева 780

ОСОБЕНОСТИ НА ВЗЕМАНИЯТА КАТО ОТЧЕТНИ ОБЕКТИ В ПЪТНОСТРОИТЕЛНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ
Докторант Цветелина Мишонова 789

ИКОНОМИЧЕСКА ПРИРОДА НА РАЗХОДИТЕ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Доц. д-р Марин Маринов[1]

Резюме: *В доклада се разглеждат съвременните предизвикателства при управлението на разходите в държавните висши учебни заведения. На тази основа се очертават някои ключови парадокси на разходите във висшето образование. Те обясняват защо стандартните бизнес инструменти за управление на разходите изискват съществена адаптация за академичната среда.*

Ключови думи: *висше образование, държавни висши училища, разходи, финансиране*

JEL: I22, I23, D24, H72

THE ECONOMIC NATURE OF COSTS IN HIGHER EDUCATION

Assoc. Prof. Dr. Marin Marinov

Abstract: *The report examines contemporary challenges associated with cost management in public higher education institutions. Against this backdrop, it identifies several key cost paradoxes inherent in higher education. These paradoxes help explain why conventional business cost management tools require substantial adaptation to the specific characteristics of the academic environment.*

Key words*: higher education, public higher education institutions, costs, funding*

JEL: I22, I23, D24, H72

1. Въведение

Икономическата природа на разходите във висшето образование се характеризира с фундаментални специфики. В сравнение с традиционните бизнес дейности те имат характера на своеобразни парадокси. Тези особености обясняват защо управлението на разходите във висшето образование е принципно различно от бизнес сектора.

На тази основа **обект** на изследване в настоящия доклад са разходите във висшето образование. **Предметът** на разработката се фокусира върху

[1] m.marinov@uni-svishtov.bg, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов, катедра „Финанси и кредит“

специфичната икономическа и управленска природа на разходите в държавните висши училища. **Основните цели** на изследването са: (1) да се очертаят предизвикателствата при управление на разходите в държавните висши училища и (2) да се анализират ключовите особености на разходите във висшето образование.

2. Предизвикателства при управлението на разходите в държавните висши учебни заведения

Управлението на разходите във висшето образование се утвърждава като един от най-критичните проблеми на съвременната образователна политика. Според доклад на *ОИСР (2025)* публичните субсидии формират средно 74% от разходите на държавните висши училища. Това прави тези институции изключително уязвими от колебанията в държавния бюджет. Между 2020 и 2025 г. само в Съединените щати са закрити над 40 висши училища. *World Bank (2024)* допълва, че разходите на обучение стагнират глобално, а делът на развойната помощ за образование спада от 9,3% до 7,6% между 2019 и 2022 г. *European University Association (2024)* потвърждава, че някои европейски страни все още не са възстановили нивата на инвестициите от преди кризата от 2008 г. Успоредно с фискалния натиск, демографската динамика също задълбочава предизвикателствата – в около 80% от страните от ОИСР е регистриран значителен спад в броя на децата на възраст 0–4 години (*OECD (2024)*). Изследванията на *Grawe (2018)* прогнозират спад от около 15% в броя на студентите в университетска възраст в САЩ между 2025 и 2029 г. – явление, обозначавано като „демографска скала“ (*enrollment cliff*). За Централна и Източна Европа, включително България, тези тенденции са особено остри поради съчетанието на демографски спад с миграция и нарастваща конкуренция от чуждестранни институции.

Паралелно с това, дигиталната трансформация и навлизането на изкуствения интелект коренно променят оперативната среда на висшите училища. Те създават нови разходни пера за инфраструктура, обучение на персонала и киберсигурност. Доклад на *ОИСР (2023)* установява значителни пропуски в оперативната съвместимост на информационните системи, а *UNESCO (2023)* подчертава, че по-малко от 10% от институциите имат политики за генеративен AI. Към тези предизвикателства се добавя и конкуренцията от страна на частните висши училища. *Buckner (2023)* установява, че всеки трети студент в света се обучава в частна институция, а докладът на *ОИСР (2025)* за транснационалното сътрудничество посочва, че институционалните бюджети са основен финансов източник за международна дейност за 67% от висшите училища. За малките национални системи, като българската, загубата на студентски контингент директно рефлектира върху приходната база на държавните висши училища.

В тези условия на кумулативен натиск въпросът за ефективното управление на разходите придобива стратегическо значение. Анализът на *Bain & Company (2023)*, базиран на данни от над 1500 висши училища, предупреждава, че финансовата устойчивост е в низходящ тренд от почти десетилетие, а временното подобрение в периода на пандемията е продукт на еднократни стимули, а не на структурни реформи. Тези данни обосновават необходимостта от преход от реактивно към проактивно финансово управление, основано на модели и количествени инструменти за оптимизация на разходите. Във връзка с това обаче следва да се отчита, че стандартните бизнес инструменти за управление на разходите изискват съществена адаптация за академичната среда.

3. Ключови парадокси на разходите във висшето образование

Висшите училища имат особена икономическа и управленска природа. За разлика от класическите бизнес организации те функционират в среда, където понятията „пазар“, „продукт“, „клиент“ и „разход“ имат специфично съдържание.

Фундаментална характеристика на икономиката на висшето образование е **дихотомията между публичните цели и пазарната логика**. Става въпрос за своеобразен вътрешен конфликт, в която университетите трябва да балансират между две различни роли – да бъдат социално благо за обществото и едновременно с това да оцеляват (или печелят) като бизнес организации.

Сред най-влиятелните теоретични рамки е концепцията на *Winston (1999)* за университетите като „дарителско-търговски организации с нестопанска цел“ (donative-commercial nonprofits). Те се представят като специфичен бизнес, който продава продукта си на цена под производствените разходи, където излишъкът на разходите над приходите се покрива от държавни субсидии и дарения. От една страна, висшите училища разчитат на дарителство (субсидии, фондации и т.н.), а от друга – развиват своеобразна търговска дейност (такси за обучение, платени изследвания, продажба на патенти и услуги). Този хибриден модел означава, че ВУЗ-ът не може да се ръководи нито изцяло като благотворителна организация, нито изцяло като бизнес. Това води до потребността от постоянен баланс между академичните ценности и пазарното оцеляване.

Blecich (2020) подчертава, че държавните ВУЗ са ориентирани предимно към обществени цели (подготовка на качествени кадри), докато частните институции са насочени към финансова устойчивост. Парадоксално, но емпиричният анализ показва, че вероятността за висока ефективност е значително по-голяма при публичните институции. *Аширбекова (2022)* аргументира, че образованието е „социално благо“, чието пълно финансиране чрез пазара е невъзможно. *Дмитриенко (2023)* допълва тази теза чрез класификация на моделите на финансиране: институционален модел (държавата

финансира институцията) срещу модел, базиран на търсенето (паричният поток следва студента). *Karlibaeva (2025)* посочва, че в северните страни образованието се третира като публичен ангажимент за социална справедливост, докато англосаксонските модели прехвърлят тежестта към студентите чрез пазарни механизми. За българските държавни висши училища, действащи в условията на централизирано финансиране, но с нарастващ пазарен натиск, тази дихотомия е особено актуална.

Sav (2010) изтъква, че един от централните парадокси на разходите във висшето образование е **двояката роля на студента** – едновременно като потребител, клиент (на изхода на системата) и ресурс за производството на човешки капитал (на входа на системата). Качеството на крайния „продукт“ (успешни и реализирани дипломанти) зависи от качеството на „ресурса“, т.е. на самите студенти, които влизат в университета. ВУЗ-ът трудно може да „произведе“ добър професионалист, ако входящият ресурс (заинтересоваността и знанията на студента) е слаб. *Winston (1999)* въвежда концепцията за „технология на входящия потребител“ (customer-input technology): тъй като студентите се обучават взаимно чрез ефекта на средата (*peer effects*), институциите са принудени да „купуват“ качеството на студентите чрез субсидии, вместо просто да им продават услуга.

McCaig (2019) доразвива анализа чрез концепцията за **„двоен ценови механизъм**“, т.е. една и съща образователна услуга се предлага на различни цени за определени групи студенти. Например държавна поръчка (със субсидирана по-ниска цена) срещу платено обучение (с пазарна по-висока цена); местни срещу чуждестранни студенти; престижни висши училища (висока цена за елита) срещу по-малко престижни висши училища (по-ниска цена за масовия пазар). Освен това съществува разликата между номиналната цена (обявената такса за обучение) и реално платената цена от студента. Чрез системи от стипендии, отстъпки, държавни субсидии и грантове, различните студенти плащат различна крайна цена за една и съща услуга. От гледна точка на икономиката това е форма на ценова дискриминация или диференцирано таксуване. Целта обикновено е да се осигури достъпност чрез субсидирани места, да се привлекат допълнителни приходи чрез платени места, да се обслужват различни групи студенти с различна платежоспособност. За регионалните български държавни висши училища, при които входните стандарти и такси са сравнително ниски, тези механизми обясняват асиметричната конкуренция за студенти спрямо столичните университети.

Специфична особеност във висшето образование е **счетоводният дисонанс и проблемът за пълната себестойност.** Става дума за несъответствието между счетоводното отчитане и икономическата реалност на разходите. Във висшите училища една и съща структура често изпълнява няколко функции едновременно – обучение, научни изследвания, експертни дейности, административна дейност. Това затруднява точното разпределение

на разходите между отделните дейности. Например заплатата на преподавател включва едновременно преподаване, научна работа и административни задължения. Счетоводството не винаги може прецизно да разграничи каква част от разхода принадлежи към всяка дейност. Пълната себестойност означава да бъдат отчетени *всички преки и непреки разходи*, необходими за предоставянето на образователна услуга. Проблемът е, че счетоводните системи често отчитат добре преките разходи, но не разпределят достатъчно точно непреките разходи към конкретни специалности, факултети или програми. *Szijártó (2023)* критикува липсата на единна методология за дефиниране на „собствените разходи“, настоявайки за определяне на пълната себестойност (total costing), включваща непреките разходи, които често не се покриват от държавното финансиране. Същевременно се отбелязва, че внедряването на Activity-Based Costing (ABC) се оказва по-скъпо и трудно за поддръжка в академична среда, отколкото предполага теорията. *Sav (2010)* разширява критиката, посочвайки, че игнорирането на многопродуктовата природа на университета води до некоректни оценки на себестойността. Чрез емпирични данни *Johnes и Johnes (2016)* потвърждават, че приходите от преподаване систематично субсидират изследователската дейност. *Parasii-Verhunenko и колектив (2020)* предлагат „коефициент на капацитет“ за оценка на ефективността на отделните специалности. За българските държавни висши училища, където счетоводната система е ориентирана към бюджетно-параграфно отчитане, проблемът със счетоводния дисонанс е особено остър.

Адекватното разбиране на разходите изисква да се отчита и факта, че **висшите училища са многопродуктови предприятия**. Те не създават само един вид продукт или услуга, а едновременно произвеждат няколко различни „продукта“, които използват общи ресурси – образователна дейност (обучение на студенти, обучение на докторанти, следдипломна квалификация и т.н.), научноизследователска дейност **(**публикации, научни проекти, научни конференции и т.н.), експертна дейност (консултации, експертизи и др.). *Lenton (2008)* ги дефинира като фирми, съвместно произвеждащи обучение и изследвания, а *Agasisti и Johnes (2015)* подчертават, че сродните университети не трябва да се считат за притежаващи еднаква разходна структура поради разликите в мисиите и стратегиите. *Blecich (2020)* аргументира, че оценяването чрез обща оценка е подвеждащо – ефективността трябва да се измерва отделно за преподаване, изследвания и международна дейност. *Shimao и колектив (2022)* чрез невронни мрежи доказват, че изследванията и обучението са комплементарни само при университети от малък и среден мащаб, а при големите те създават негативен ефект на обхвата. *Sav (2010)* заключава, че публичният сектор би имал по-големи ползи от реорганизация към по-тясно специализирани институции. *Osipova (2025)* установява, че стойността на образователните програми зависи от статуса на университета и бъдещите заплати на завършилите, а най-ниските цени се

наблюдават в педагогическите и селскостопанските науки – неявна субсидия за социално значими отрасли. *Hryhorash и колектив (2022)* допълват, че ефективността на държавните разходи за висше образование като инвестиция е системно по-висока от тази на индивидуалните разходи на студентите. *Wafa (2024)* констатира критична празнина в литературата: липсват методи за изчисляване на пълните разходи за образователните услуги, интегриращи обучението, съоръженията и студентите като единна система. За българските държавни висши училища от средна величина тези констатации предполагат, че специализацията в определени направления може да бъде по-ефективна от стремежа към универсалност.

Във висшите училища се наблюдава **кръстосано субсидиране.** Това означава, че приходите от една дейност, специалност или група студенти се използват за покриване на разходите на друга по-скъпа или недостатъчно финансирана. Причината е от една страна факта, че университетът е многопродуктово предприятие, а от друга – съществуват трудности при определяне на пълната себестойност на всяка университетска дейност, тъй като много разходи не са преки, а общи (библиотека, информационни системи, административно обслужване, ремонт и поддръжка на сградите и др.). Кръстосаното субсидиране се проявява под различни форми. Такова може да има между отделни специалности – по-евтините за обучение като икономика, право, администрация могат да генерират повече приходи спрямо разходите си, а част от този излишък да покрива дефицита на по-скъпи специалности, като медицина, химия, физика или инженерни науки. Широко разпространена форма на кръстосано субсидиране съществува между учебно-преподавателска и научно-изследователска дейност. Понякога приходите от студентски такси или държавна субсидия за обучение се използват за финансиране на научни изследвания, когато външното финансиране за научната дейност не покрива пълните ѝ разходи. В някои случаи приходите от платено обучение могат да подпомагат обучението на студенти по държавна поръчка или обратно.

В бизнеса често се проявяват и използват предимствата на т.нар. икономии от обхвата (economies of scope). Става дума за ситуации, при които да се произвеждат по-голям брой свързани продукта или да се осъществяват повече дейности на едно място води до относително намаляване на разходите на единица поради използването на общи ресурси. Парадоксално е, но във висшите училища, най-вече в големите университети, се наблюдана обратната закономерност – **негативни икономии от обхвата** (diseconomies of scope). С други думи едновременното осъществяване на много разнородни дейности (обучение, научни изследвания, квалификационни курсове, експертна дейност и др.) води не до снижаване, а до обратния ефект – увеличаване на разходите и намаляване на ефективността. Причините са различни – използване на несъвместими технологии и инфраструктура при големите университети, конфликт между обучение и изследвания, набъбване на

управленската и административната бюрокрация и т.н. Затова *Sav (2010)* стига до извода, че масовизацията на висшето образование често води не до намаляване, а до увеличаване на общите разходи.

Вярно е, че основният ресурс на висшите училища е човешкият фактор, т.е. академичният състав със съответните знания, опит, квалификация и научен потенциал, а не сградите и оборудването. Това обаче води до **подценяване ролята на материално-техническата база**. При определяне на разходите за обучение и научна дейност често не се отчитат в пълна степен разходите за изграждането и подръжката на лаборатории, оборудване, библиотеки и инфраструктура. Финансирането е насочено предимно към текущата дейност (трудови възнаграждения и издръжка на учебния процес), докато инвестициите в материални активи често остават ограничени. Когато ВУЗ-ът приема капитала като някаква даденост, при определяне цената на образователните си услуги, той понякога пропуска дългосрочните разходи за амортизация, поддръжка и обновяване на тази материална база.

Висшето образование е динамична, сложна и скъпа обществена дейност. То изисква **значителни разходи** – за персонал, за научна дейност, за материална база и т.н. Проблемът е, че осъществяването на прекомерни разходи може да бъде съпроводено с ниско качество на предлаганите образователни услуги. Както изтъкват *Kuzmin & Yastrubskyy (2016)* отношението „ниско качество при значителни разходи“ е индикатор за „излишни разходи“ и ниска ефективност.

4. Заключение

В обобщение на изложеното дотук става ясно, че икономическата природа на разходите във висшето образование се характеризира с фундаментални специфики. В сравнение с традиционните бизнес дейности те имат характера на своеобразни парадокси. Тези парадокси обясняват защо управлението на разходите във висшето образование е принципно различно от бизнес сектора. Парадоксът „клиент–входящ ресурс“ означава, че оптимизацията на разходите чрез намаляване на субсидиите за студенти може да влоши качеството на „входящия ресурс“ и съответно на крайния продукт. Кръстосаното субсидиране показва, че приходно-разходната структура на преподаването и изследванията е системно взаимозависима. Счетоводният дисонанс подчертава, че наличните данни за вземане на управленски решения са непълни и потенциално подвеждащи. За българските държавни висши училища тези парадокси обясняват защо прилагането на линейни модели за оптимизация (например просто съкращаване на разходите) е не само неефективно, но и потенциално вредно за институционалната устойчивост.

Използвани източници

Аширбекова Д. А., Нурмуханова Г. Ж. (2022). Финансирование высшего образования в контексте новых вызовов. Вестник университета „Туран“, (1), 297-305.

Дмитриенко А. (2023). Обзор моделей финансирования высшего образования: механизмы доведения средств и роль государства. Вопросы государственного и муниципального управления, (2), 146-171.

Agasisti, T., & Johnes, G. (2015). Efficiency, costs, rankings and heterogeneity: The case of US higher education. Studies in Higher Education, 40(1), 60–82.

Bain & Company (2023). The Financial State of Higher Education 2023.

Blecich, A. A. (2020). Factors affecting relative efficiency of higher education institutions of economic orientation. Management: Journal of Contemporary Management Issues, 25(1), 45-67.

Buckner, E. S. (2023). The worldwide growth of private higher education: Trends, drivers, and directions. Research & Occasional Paper Series, UC Berkeley.

European University Association (2024). Public Funding Observatory Report 2024. Brussels: EUA.

Grawe, N. D. (2018). Demographics and the Demand for Higher Education. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Hryhorash, O., Bocharov, D., Bondar, A., Zhuravka, O., Mordan, Y., & Teslenko, T. (2022). The efficiency of individual and public spending on higher education in OECD countries and in Ukraine. Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice, 5(46), 572-584.

Johnes, G., & Johnes, J. (2016). Costs, efficiency, and economies of scale and scope in the English higher education sector. Oxford Review of Economic Policy, 32(4), 596-614.

Karlibaeva, G. (2025). Financing Higher Education: Insights from Global Practices. Innovations on Tourism Management and Finance, 6(4), 1243-1252.

Kuzmin, O., & Yastrubskyy, M. (2016). Peculiarities of higher educational establishments funding accounting: National and foreign experience. Economics, Entrepreneurship, Management, 3(2), 1-6.

Lenton, P. (2008). The cost structure of higher education in further education colleges in England. Economics of Education Review, 27(4), 471-482.

McCaig, C., & Lawton, N. (2019). Higher Education, Widening Access and Market Failure. Social Sciences, 8(10).

OECD (2023). OECD Digital Education Outlook 2023. Paris: OECD Publishing.

OECD (2024). Education at a Glance 2024. Paris: OECD Publishing.

OECD (2025). Fostering Transnational Co-operation in Higher Education. Paris: OECD Publishing.

OECD (2025). The Financial Sustainability of Higher Education. Paris: OECD Publishing.

Osipova, T. Y., & Tarasova, A. E. (2025). Comparative cost analysis implementation of educational programs of higher education. Siberian Financial School, (1), 119-127.

Parasii-Verhunenko, I., Kuznetsova, I., Misko, H., Biriuk, O., & Zharikova, O. (2020). Strategic analysis of the competitiveness of educational products in the management of higher education institutions. Independent Journal of Management & Production, 11(9), 2496-2515.

Sav, G. T. (2010). Managing public higher education restructuring: Understanding college and university cost structures. Management, 15(2), 1-23.

Shimao, H., Li, X., Price, M., & Kempes, C. (2022). Cost of research and education activities in US colleges – scalability, complementarity, and heterogeneous efficiency. Research Square [Preprint].

Szijártó, B., Lentner, C., & Tóth, R. (2023). The Challenges of Cost Accounting of Hungarian Higher Education – especially Competitiveness Aspect. Acta Polytechnica Hungarica, 20(3), 251-270.
UNESCO (2023). Global Education Monitoring Report 2023. Paris: UNESCO.
Wafa, W., Sharaai, A. H., Matthew, N. K., & Akhundzada, N. A. (2024). Consideration of Financial and Environmental Concerns in the Life Cycle Costing of Higher Education's Facilities and Services: A Systematic Review of One Decade. International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences, 13(4), 1016-1038.
Winston, G. C. (1999). Subsidies, Hierarchy, and Peers: The Awkward Economics of Higher Education. Journal of Economic Perspectives, 13(1), 13-36.
World Bank (2024). Education Finance Watch 2024. Washington, DC: World Bank Group.